

Павел Ангелов

СВОБОДА И СИГУРНОСТ.
РАЗМИШЛЕНИЯ И ЕСЕТА В КОНТЕКСТА НА ПРЕХОДА

София, 2018

Рецензенти

проф. д.ик.н. Стати Статев

проф. д-р Тилчо Иванов

проф. д-р Лидия Велкова

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора и на издателство „Изток-Запад“.

© Павел Ангелов, автор, 2018

© Издателство „Изток-Запад“, 2018

ISBN 978-619-01-0201-4

ПАВЕЛ
АНГЕЛОВ

СВОБОДА
И СИГУРНОСТ

Размишления и
есега в контекста
на прехода

Съдържание

Въведение.....	7
----------------	---

Глава първа

Икономически отношения и свобода

1. Икономическа свобода	9
2. Индексът за икономическа свобода.....	34

Глава втора

Икономически отношения и свобода между труда и капитала

1. Икономическите отношения и свободата между труда и капитала като предпоставка за анализ на капитализма.....	113
2. Икономически доктрини.....	153

Глава трета

Обществено-икономическият преход в България след 1989 г.

1. Понятие за прехода	192
2. Подходи за анализ на икономическия преход.....	197

Глава четвърта

Обществено-икономически контекст на прехода.....	229
--	-----

1. Модерност и преходът	229
-------------------------------	-----

2. Глобализацията и преходът 243

Глава пета

**Човешката сигурност в контекста
на икономическите отношения и средата за сигурност****1. Икономически отношения
и икономическа сигурност 259****2. Човешка сигурност, здравеопазване и образование 284****3. Човешката сигурност
в контекста на средата за сигурност..... 328****Библиография..... 335**

Въведение

Любознателни читателю, държете в ръка книга, под която се подписвам. Защото тя излезе от моята ръка, но не съм аз нейният творец. Известно е кой е творецът.

Имам желание да ви увелича поне малко тъгата. Да, вие се досещате, защото знанието носи тъга. Но само така можем да вървим напред. Тук си позволявам съзнателно в някои случаи да пренебрегвам или да напускам територията на академичната икономическа теория. За да си позволявам по-голяма свобода в други теоретични упражнения и размишления.

Но тъгата и мъдростта на познанието не са достатъчни, нужно е още нещо. Трябва ни всички ние да изгаряме от жажда за свобода и стремеж да я постигнем. Както ни напътства писателят Ивайло Петров, ако се сдобиваме със свобода и я делим по моралски, ще я загубим. Като висша потребност на човешкия дух колцина са достойни за нея? Да, свободата е лична, всеки може да воюва за нея, но не може да я постигне сам по този път. Защото личната свобода се постига с общи усилия. С познание, воля, постоянство и добро човешко чувство.

Любознателни читателю, книгата е за вас, но признавам си, че аз имах силно желание да се освободя от нея. И да ви я предложа. Надявам се ползата да е взаимна.

1.09.2017 г.
София

Павел Ангелов

Глава първа

Икономически отношения и свобода

1. Икономическа свобода

В НАЧАЛОТО ТРЪГВАМЕ НЕ твърде от далеч, не от словото, а от отношението – икономическото отношение. Икономическите отношения възникват заедно с формирането на човешкото общество и се различават от преките отношения между хората (между полове, между родители и деца, приятелски, по интереси и т.н.). По същество икономическите отношения са опосредствани и по повод на вещи. Характерното за икономическите отношения между хората е, че те са косвени, опосредствани от продуктите, които са създадени от представители на рода *Номо Faber*¹ и са предназначени за размяна между тях. В отношения-

¹ *Nomo faber* е латински израз, създаден по подобие на *Nomo sapiens* (разумен човек, иначе – средно голям бозайник, който на планетата Земя е единствен представител на рода „Хора“). *Nomo faber* буквално означава „човек ковач“ (на инструменти, на щастieto си, на съдбата си), „трудещо се човешко същество“. Това значение е изведено от сентенцията на Апий (*Appius Claudius Caecus*) „*Faber est suae quisque fortunae!*“ – „Всеки е ковач на своето щастие!“. Словосъчетанието се среща често във философската книжнина, за да обозначи хората като творци на своята среда, като произвеждащи инструменти същества. В литературата е известен едноименният роман на Макс Фриш, който е преведен на български от немски и е издаден в гр. Пловдив през 1973 г., изд. „Христо Г. Данов“; вж. напр.: http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/miscellanea/zed.html 02.12.2015 г.

та между хората в обществото, включително в икономическите отношения между тях, се проявява и се реализира по определен начин свободата на индивидите и на пазарните субекти в театъра на пазарната игра.

В условията на капитализъм или в често назоваваното днес т.нар. пазарно стопанство икономическите роли на субектите на икономическите отношения в крайна сметка се свеждат до две – на продавач и на купувач. В обществената производствена фаза на икономическия кръгооборот и развитие или в областта на съвкупното предлагане икономическите роли също са сведени до две: на капиталист, наричан често просто и най-обобщено капитал, и на наемна работна сила, или труд. Именно капиталистът и неговият наемник са основните субекти в пазарното стопанство.

В литературата и в обществената практика понятията *капитал* и *труд* се използват най-често вместо понятията за субектите, които участват в съответната роля в театъра на пазарното стопанство. По същия начин например понятието за човешка наемна работна сила често, но неудачно² се замества с понятието „труд“. Като се използва този начин на назоваване или заместване, се загубва или става неясен субектът на труда в теоретичен и практически план, а оттам и важни характеристики на т.нар. трудови отношения в пазарното стопанство. Има съществени основания да не можем да се съгласим с такава подмяна, доколкото става дума за теория, а не за белетристика. Дефиницията и съответно използването на „капиталист“ вместо „капитал“, както и по същия начин – на „работна сила“ вместо „труд“, представляват различни по същество понятия и възможности за анализ.

От друга страна, има аргументи за изтъкване на тезата, че при тази двойка субекти (капиталист и наемна работна сила) в човешки аспект в процеса на развитие на капитализма има раз-

² Защо е неудачно, теоретично непрецизно, поради това погрешно и подвеждащо, да се замества понятието „работна сила“ с понятието „труд“ – по-нататък.

нопосочни тенденции по отношение на техния обществен облик и съдържание и в отношенията на единия спрямо другия субект. Например погледнато в исторически план, обликът на капиталиста и съответно на наемната работна сила се променя съществено, което се явява отражение на съдържанието и обществените им проявления: в условията на съвременния акционерен капитализъм и връзка с развитието на съвременното гражданско общество наемната работна сила все повече придобива индивидуален характер, облик и значение, включително в икономически план.

В различна посока на развитие се променят особеностите в съдържанието на отделния капиталов субект, като характерните черти на неговото индивидуално лице на отделен капиталист или на собственик на акции днес са по-неясни, понякога неизвестни, мимолетни или се губят в контекста на борсовата игра в сравнение с ясното конкретно лице на отделния капиталист, фабрикант от времето на класическия капитализъм. Днес в контекста на развитието на гражданското общество силно е нараснало значението на индивидуалните граждански права и интереси на отделните членове на обществото за разлика от обществените условия при класическия капитализъм, при който т.нар. пролетариат³ е просто една безлична съвкупна маса от наемници за разлика и в сравнение с очевидната личност на капиталиста, фабриканта, който го е наел. В този смисъл е драстичната теза на Карл Полани, а именно, че „сатанинската мелница“ на либералната пазарна икономика на класическия капитализъм е смяля хората в безлична маса⁴.

³ Пролетариат (на немски: proletariat от латински: proletarius – които нямат, граждани от най-ниската класа): има важно значение в марксисткото учение от XIX в. – работническа класа, съвкупност от наемни работници, които не притежават средства за производство или капитал, а само своята работна сила като източник на средства за съществуване; вж. Gaberoff Koralsoft Office Dictionary – „принадлежащ към най-бедната класа“.

⁴ Вж. напр.: „We will attempt to disentangle the factors that determined the forms of this dislocation, as it appeared as its worst in England about a century ago. What „satanic mill“ ground men into masses?“, Karl Polanyi,

Ето защо със сериозни основания може да се твърди, че теоретично обосноваваният икономически либерализъм⁵ от времето на Адам Смит към края на XVIII в. в съвременни условия вече не е достатъчно да се изразява само със свободата в отношенията между Адам-Смитовите „икономически хора“, обитаващи полето на съвкупното предлагане и ненамесата на държавата в отношенията между субектите на капитала и на труда. Адам Смит теоретично обосновава и препоръчва именно свободните търговски отношения (сделки) със себеподобни социални субекти, както и свободните търговски отношения между отделните държави, които са характерни за условията в края на XVIII в. Икономическият либерализъм днес може да се схваща в по-широк план от свободата на субектите на капитал, които упражняват икономическата си власт в капиталови полета на свободно действие (капиталистическо предприятие, фабрика, мина, ма-

The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time, Originally published: New York: Farrar & Rinehart, 1944 and reprinted in 1957 by Beacon in Boston, Beacon Press Boston, 2001, p. 75.

⁵ Либерализъм – политическо течение, възникнало през XVIII–XIX в., което обединява привържениците на буржоазно-парламентарния строй. В икономически смисъл либерализацията се схваща като дейности на съответните държавни органи, насочени към намаляване или премахване на ограниченията по отношение на стопанската дейност, на вноса и износа, на кредитирането, на ценообразуването и др. [*фр.* liberalisation], Gaberoff Koralsoff Office Dictionary.

Либерализмът не бива да се бърка с либертарианството. И двете понятия произлизат от английското *libertarianism*, или от френската дума за свобода – *Liberte*. Либертарианството представлява термин, който се използва в по-широк спектър от политически философии, за които е характерно максимализиране на индивидуалната свобода в съчетание с минимализиране, а в крайни варианти и отмяна на държавата. Либертарианството се приема за по-скоро правова, а не за етична мисловна система, което дава възможност да се съвместява с различни възгледи за морала и поради това има разнообразни форми, например: анархокапитализъм, индивидуален анархизъм; геolibertарианизъм; ляв либертарианизъм; либертарен консерватизъм; либертарен социализъм; либертарен трансхуманизъм; минархизъм; вж. напр. <http://plato.stanford.edu/entries/libertarianism/>, 23 септември 2011 г.

нифактура, фирма), както и на държавите в междудържавните икономически отношения, осъществяващи свободни търговски връзки помежду си. В икономически и граждански аспект днешната наемна работна сила разчита на по-висока степен на свобода в сравнение с ползваната през епохата на класическия капитализъм.

Икономическият либерализъм⁶ обичайно се приема като компонент на либерализма във философията в по-широк обществен, включително политически, контекст.⁷ В този смисъл политическата, социалната свобода е неразделна от икономическата свобода, но и обратно – без реална икономическа свобода субектите не могат да се реализират като свободни личности в социален и политически план. Същественото за либерализма е личната свобода на отделния човешки индивид, която е предпоставка за благоденствие и социален прогрес.

На либерализма в тесния му икономически смисъл, както и в по-общ социално-политически план тук няма да се спираме, но за нас е важно да акцентираме върху свободата на икономическите субекти. Обикновено и най-общо свободата се разбира като дейност, нарочно поведение на човешките индивиди в съответствие с тяхната собствена воля. Но разбира се, възможни са твърде много гледни точки върху човешката свобода, тя е обект на своеобразен анализ в теорията на философията, поли-

⁶ Думата „либерален“ произхожда от латинското *liber* („свободен“), от което идва също и терминът на английски език за свобода – *liberty*, а на френски – *liberte*.

⁷ Вж. напр.: J. G. Merquior, *Liberalism: Old and New*, Boston, 1991 (Twaine); Ludwig von Mises, *Liberalismus*, (1927) 2 ed., Sankt Augustin, 2001, англ. превод: *Liberalism in the Classical Tradition*, Irvington, 1985 (Foundation for Economic Education); Detmar Doering, (ed.) *Kleines Lesebuch über den Liberalismus*, 4th ed., St. Augustin, 1999, Англ. превод (2-ро изд.): *Readings in Liberalism*, St. Augustin, 1998 (Comdok); David Boaz, (ed.), *The Libertarian Reader. Classic and Contemporary Readings from Lao-Tsu to Milton Friedman*, New York, London, Toronto, 1997 (Cato Institute).

тическите и юридическите науки, икономиката, социологията и т.н.

В безмилостната биологична конкуренция в първобитни условия на естествен подбор по-силният винаги е прав, а по-слабият няма избор освен на капитулация. Следователно в този смисъл първобитните хора се раждат несвободни. Едва по-късно вече в рамките на формиращото се общество би могло да се разсъждава за човешката свобода, която е свързана с възможностите, от които може да се възползват хората да правят избор между различни начини на действие в своето човешко битие.

Свободата на човека е не просто ограничена от природните закони, а по-скоро е човешкият смислен отговор на възможностите и ограниченията в биологично-социалната среда, която той обитава. Свободата е свързана с целите, които човек си поставя, като постигането на отделните цели е несъвместимо с други. Например преследването на хедонистични⁸ цели е несъвместимо с ограниченията и аскетизма. Или спазването на определени правила на сътрудничество и разделение на труда в условията на демокрация и пазарно стопанство е несъвместимо с човешко общжитие без правила и вечна война между отделните индивиди като в джунгла.

Разсъжденията за свободата естествено са в контекста на отношенията между хората.⁹ Изглежда логично да се правят опити за анализ на **свободата** в двойка свързани понятия заедно с **господството**. Така последователно може да се дефинира и анализира господството и след това и заедно с него да се разсъждава и за свободата. В този смисъл би могло да се тръгва от анализ на такова състояние на човечеството, при което в по-общ план

⁸ От гр. език – удоволствие. Хедонизмът представлява етическо учение, според което най-висша цел на човешкия живот са удоволствието и наладата противно на аскетичния живот, вж. напр. <http://talkoven.onlinerechnik.com/duma/хедонизъм>, 20.12.2011 г., 16 часа.

⁹ „Понятието за свобода има смисъл само когато се отнася до междуличностни взаимоотношения“, Лудвиг фон Мизес, Човешкото действие. Трактат по икономика, МАК, С., 2011, с. 209.

все още няма социален ред в отношенията между групи от хора, в които се осъществява първобитен съвместен живот. Такова първобитно състояние на човешко общезитие е не много далеч, като отчасти наподобява естествената джунгла. В този план на разсъждения германският философ Гадамер¹⁰ с основание развива тезата за прекрачването на човека отвъд простото биологично присъщо самосъхранение, което назовава трансценденция¹¹. Господството на силата на семеца над стадото се замества, прекрачва, развива в рамките на формиращото се локално човешко общество в господство, основано на публично засвидетелствано съгласие и признание на владетеля. Прекрачването (или превъртането на играта) е от биологията или джунглата в едно общество, което по дефиниция се разбира като взаимнозависима мрежа от човешки отношения, която не е затворена само в живота на отделните индивиди, а и след техния живот (чрез традициите, нравите, обичаите и т.н.). В този смисъл например владетелят или други открояващи се от масата индивиди със своето определено значение за локалната общност са почитани и признати и след смъртта им. Сякаш в човешкото общество се формира пространство на свободно признаване, което първоначално има формата на свободното разполагане и разпореждане с поданиците (слуги, прислужници, роби и т.н.) от страна на владетеля или господаря. Борбата за признаване и господство, знанието за смъртта и човешкото живеене с това знание, или както Гадамер твърди „...умението на човека да надскочи природния инстинкт за самосъхранение, в който е вписан животът на животинските видове, включително и на отделния човек като природно същество...“¹² – именно в такива условия свободата може да

¹⁰ Ханс-Георг Гадамер (немски: Hans-Georg Gadamer), 1900–2002 е немски философ, ученик на Хайдегер, основател на философската херменевтика, най-добре известен с неговия *magnum opus* от 1960 „Истина и метод“ (*Wahrheit und Methode*).

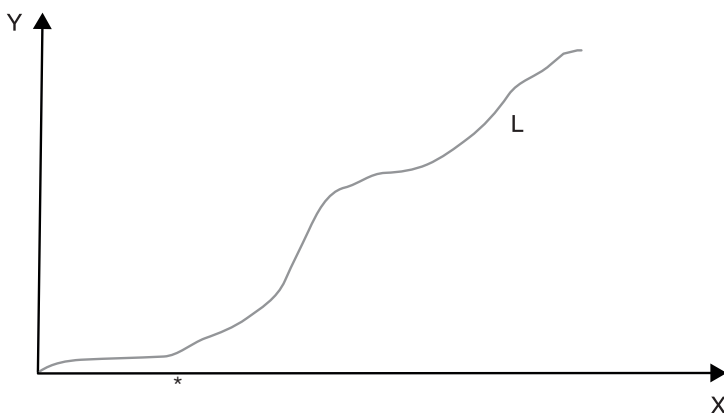
¹¹ Вж. напр. есето на Ханс-Георг Гадамер Антропологическите основи на човешката свобода, публикувано в Литературен вестник, бр. 10, 18–24.03.2009, год. 19.

¹² Пак там.

се реализира в човешкото общежитие. В този смисъл човешкото общество е един вид отрицание и развитие след биологичната джунгла, в което вече може да се говори за свобода.

Да се насочим към господството, което се схваща като разполагане с правото и неговата реализация да се упражнява насилие върху останалите членове на определена общност, локално общество. Упражняваното насилие би могло да бъде в две основни форми: закрепено в писана норма (реализира се по-късно в човешката история) или чрез традициите, нравите, обичаите, които са установени в конкретно общество. Отношенията на господство и отношенията на свобода в човешкото общество изграждат заедно една своеобразна социална координатна система. Тези отношения би могло да намерят своята формализация за простота в една двумерна Декартова координатна система.

Фигура 1.

Y – абсолютна свобода;

X – абсолютно господство;

O – начало на формиране на човешко общество;

L – линия на развитие и реализация на отношението между свободата и господството в човешкото общество.

* Абсолютната свобода и абсолютното господство са абстракции, нереални в човешкото общежитие.